

HOE SCHADELIJK IS SCHEIDING?

Ruut Veenhoven

Uit: 'Primaire Leefvormen; Ontwikkelingen in theorieën, onderzoek en problemen in de jaren zestig', Corver, C.J., Dumon, W. & Jonker, J.M. (red.), SISWO Amsterdam, 1985, ISBN 90 6706 055 0, pp. 149-158

1. INLEIDING

De toename van het aantal echtscheidingen in de moderne westerse landen werd tot voor kort bijna door iedereen als onwenselijk gezien. Naast bezorgdheid voor het welzijn van de direct betrokkenen en hun kinderen leefde de vrees dat het huwelijk in verval zou raken en dat de maatschappij van morgen daardoor de trekken zou gaan aannemen van een massa vervreemde eenlingen. Later wonnen positievere geluiden aan kracht. Er werd op gewezen dat echtscheiding voor veel mensen een bevrijding betekent en dat het terugtreden van het huwelijk ruimte schept voor alternatieve relatievormen en individuele ontplooiing. Over de gevolgen voor de kinderen bleef echter zorg. Hoewel vaak met een zekere vanzelfsprekendheid over dit soort zaken gepraat wordt, is er in feite niet zoveel gedocumenteerde kennis over de werkelijke gevolgen van scheiding: met name niet over de consequenties op lange termijn. De kennis die beschikbaar is noopt tot correctie van hierboven aangeduide visies.

- Er zijn aanwijzingen dat scheiding voor kinderen gemiddeld minder traumatisch uitpakt dan men denkt. Hoewel duidelijk is dat veel kinderen het er op korte termijn knap moeilijk mee hebben, lijkt de lange-termijn-schade beperkt. Er zijn aanwijzingen dat de lange-termijn-schade ook allengs kleiner wordt.
- De nieuwe visie dat echtscheiding ‘bevrijdend’ werkt is in zoverre juist dat na de scheiding het leven voor mensen meestal dragelijker is dan bij de voortzetting van een slecht huwelijk. Dat betekent echter nog niet dat het leven voor die mensen erg bevredigend is. Conform de oude visie is er onder de gescheidenen veel onvrede en eenzaamheid. Naar verhouding lijken gescheidenen het de laatste decennia zelfs steeds moeilijker te hebben gekregen.
- De gedachte dat de toename van het aantal scheidingen een verval van het huwelijk markeert is ook niet juist. Grotere doorstroming van individuen betekent nog geen atrofïering van het instituut. In verschillende opzichten bloeit het huwelijk als nooit tevoren.

Op de volgende pagina's wordt een en ander nader toegelicht.

2. HOE SCHADELIJK VOOR DE KINDEREN?

Zoals gezegd zijn de opvattingen over de gevolgen van scheiding voor kinderen niet veel veranderd. Traditionalisten zowel als nieuwlichters zijn het er in grote lijnen over eens, dat de kinderen typisch het kind van de rekening zijn. De aandacht is dan ook sterk gericht op leedregistratie en hulpverlening. Toch zijn er redenen om aan te nemen dat de schade wel meevalt; de ‘blijvende schade’ althans. Vóór het daarop betrekking hebbende

onderzoek aan de orde wordt gesteld, moet eerst nader worden aangegeven wat in dit verband onder ‘schade’ verstaan moet worden.

Wanneer gezegd wordt dat scheiding ‘slecht’ is voor kinderen worden nogal eens verschillende dingen bedoeld. Soms bedoelt men dat kinderen dat wel ‘niet leuk’ zullen vinden en soms dat het kind er blijvende ‘psychische schade’ door zal oplopen.

Niet leuk voor kinderen

De meeste mensen veronderstellen dat kinderen het liefst in een ‘gewoon’ gezin leven. Kinderen willen immers niet ‘anders’ zijn dan andere kinderen en het ligt voor de hand dat ze het dagelijks contact met hun vader of moeder zullen missen.

Anderzijds wordt ook wel gezegd dat het gewone gezinsleven helemaal niet zo feestelijk is voor kinderen. Het zou bij voorbeeld veel saaier zijn dan het leven bij een alleenstaande ouder waar veel vrienden over de vloer komen. Kinderen van apart wonende ouders zouden het ook vaak juist leuk vinden om nu eens bij de één en dan bij de ander in huis te zijn; vooral ook om met ieder apart een keer met vakantie te gaan. Verder zou het leven in ‘ongebroken’ gezinnen vaak ook geen pretje zijn. Het feit dat kinderen tegenwoordig nogal vroeg het huis uitgaan wordt in dit verband wel eens als bewijs aangevoerd.

Iets wat onprettig is, is echter nog niet altijd ‘slecht’. Soms is het zelfs goed om onprettige dingen te doen: bij voorbeeld om levertraan te slikken of om naar school te gaan. Het is dan ook best mogelijk dat kinderen die na een scheiding bij hun moeder wonen weliswaar het gemis van een vader voelen, maar daardoor gestimuleerd worden alternatieve vaderfiguren te zoeken en zich zodoende misschien wel een relatief grote sociale vaardigheid te verwerven. ‘Niet leuke’ aspecten van scheiding worden eigenlijk pas schadelijk voor kinderen als ze hen voor onoplosbare problemen plaatsen en daarmee blijvend ontmoedigen.

Schadelijk voor psychische gezondheid

Iets anders is dat een goede geestelijke ontwikkeling van kinderen nu eenmaal een aantal vaste eisen stelt (o.a. aandacht, consistentie, aanmoediging) en dat zulke eisen als gevolg van scheiding van de ouders in het gedrang kunnen komen. Van het alleenstaande ouderschap wordt bijvoorbeeld wel gezegd dat het gemakkelijk leidt tot een gebrek aan ‘aandacht’: de ouder-figuur moet immers nog zijn brood verdienen en ook zijn eigen contacten onderhouden. Dit gebrek aan aandacht zou ondermeer aanleiding kunnen zijn tot latente verlatingsangst of tot een afkeer van zelfstandig handelen, wat in sommige gevallen kan leiden tot ziekelijke afhankelijkheid van het kind met verstrekkende gevolgen voor de verdere persoonlijkheidsontwikkeling. Ook als volwassenen zouden dat soort kinderen van gescheiden ouders vaak nog dwangmatig blijven zoeken naar de aandacht die zij vroeger tekort zijn gekomen.

Het omgekeerde wordt overigens ook wel gezegd; zeker als een enig kind na de scheiding bij de moeder blijft. In plaats van een gebrek aan aandacht zou er dan typisch te veel aandacht zijn; zou het kind worden ‘doodgedrukt’ en zouden moeders er niet zelden toe neigen om het kind te lang onzelfstandig te houden om zelf toch vooral niet alleen te komen te staan.

Ook rond de ‘stiefvaders’ die na een scheiding in veel gevallen aantreden zijn tal van problemen gesignaleerd. Kinderen kunnen er onder meer door in ernstige loyaliteitsconflicten worden gebracht: een verafschuwde stiefvader moeten pruimen

omwille van de moeder of een indringer accepteren die door een verliezende ouder verantwoordelijk wordt gesteld voor alle ellende. Het valt kinderen vaak ook erg moeilijk zo een nieuweling met de eigen ouder te delen. Niet zelden wordt de situatie nog eens extra gecompliceerd door onverwachte wisselingen van de wacht.

Er is voldoende casuïstiek om aan te kunnen tonen dat kinderen aan dit soort scheidingssituaties soms blijvend psychisch letsel overhouden. Dat betekent echter nog niet dat schade regel is: het kunnen ook uitzonderingen zijn. Het is niet gemakkelijk om de omvang van de schade te schatten. De ene scheiding is de andere niet en het ene kind reageert anders dan het andere. Wie zoekt naar specifieke psychische gevolgen van scheiding in het algemeen vindt op zijn best magere verbanden. Het onderzoek heeft zich daarom vooral gericht op vrij globale indicatoren van 'geestelijke gezondheid'. Een probleem daarbij is dat niet goed duidelijk is wat nu precies als 'psychisch gezond' moet worden beschouwd. Hoewel iedereen het er wel over eens is dat geestelijke gezondheid te maken heeft met het vermogen om levensproblemen aan te kunnen, heeft toch niet iedereen daar precies dezelfde voorstelling bij. Meestal gebruikt men de term voor mensen die erg 'zelfstandig' zijn en die goed 'weten wat ze willen'. Soms denkt men meer aan mensen met een sterk 'moreel besef' of soms primair aan mensen met een 'rijk gevoelsleven'. De verschillende associaties met de term staan niet los van normatief geïnspireerde mensbeelden.

Ondanks alle onenigheid over wat geestelijk 'gezond' mag heten is men het er globaal toch wel over eens dat er in ieder geval een beperkt aantal gedragspatronen zijn die als 'ziek' moeten worden bestempeld. Dat is onder meer het geval als mensen regelmatig zonder aanwijsbare reden 'depressief' worden; wanneer ze voortdurend gekweld worden door irreële 'angsten' of wanneer ze werkelijkheid en fantasie niet meer kunnen onderscheiden.

Allerlei onderzoekers hebben geprobeerd de frequentie van dit soort symptomen te meten: meestal met vragenlijsten. Hoewel er veel op hun methoden valt aan te merken, is er toch weinig twijfel dat ruim 10% van de bevolking vrij ernstig last heeft van één of meer van die verschijnselen en dat die klachten niet even veelvoorkomend zijn in alle bevolkingsgroepen.

Aan de hand van dit soort symptoomtellingen kunnen we ons toch wel enigszins een indruk vormen van de omvang van de psychische schade die scheiding bij kinderen teweeg brengt. Als er van een reële schade sprake is, moeten kinderen van gescheiden ouders door de bank genomen meer symptomen tonen dan kinderen uit volledige gezinnen.

Wel aanpassingsproblemen, maar niet veel blijvende schade

Er is geen twijfel over het feit dat veel kinderen door scheiding van hun ouders in min of meer ernstige psychische problemen komen. Scheiding is wat dat betreft even traumatisch als bij voorbeeld dood van één van de ouders. In een follow-up onderzoek van Wallenstein & Kelly (1980) bleek bij voorbeeld dat kinderen waarvan de ouders een jaar geleden gescheiden waren meer tekenen van psychisch disfunctioneren vertoonden dan vergelijkbare kinderen uit een volledig gezin. Het is echter niet duidelijk hoe blijvend die schade is. Er zijn wat dat betreft nogal tegenstrijdige resultaten gevonden.

Rond de vijftiger jaren leek veel onderzoek er op te wijzen dat mensen die in een gebroken gezin zijn opgegroeid daar als volwassenen nog nadelige gevolgen van ondervinden. Methodologisch was er echter nogal wat op die onderzoeken aan te

merken (Blechman, 1982).

Uit meer doordachte recentere onderzoeken komt dan ook een ander beeld naar voren. Een goed voorbeeld daarvan is het onderzoek van Kulka & Weingarten (1979). Deze onderzoekers bekeken de resultaten van twee enquêtes onder representatieve steekproeven uit de Amerikaanse bevolking. De ene enquête was in 1957 gehouden, de andere in 1976. Van beide enquêtes vergeleken de onderzoekers twee groepen: mensen van wie de ouders voor hun 16e uit elkaar waren gegaan en mensen die in ieder geval tot hun 16e met beide ouders in één huis hadden gewoond. Er bleken enige kleine verschillen in frequentie van psychische problemen; in 1957 meer dan in 1976. De mensen die in een gebroken gezin waren opgegroeid bleken iets meer 'angstigheid' te vertonen en iets meer 'nervositeit'. Ze bleken echter niet veel 'zorgelijker' en ook hadden zij niet meer moeite om 'tot daden te komen'. Opmerkelijk is ook dat er geen verschillen waren in 'tevredenheid met het leven als geheel' en in 'lichamelijke gezondheid'.

Waarom de schade meevalt

Dat de verschillen in dit onderzoek zoveel kleiner bleken dan in vorige onderzoeken heeft onder meer twee redenen.

Eén reden is dat scheiding allengs 'gewoner' is geworden. Vroeger kwam scheiding meer voor onder problematische mensen in sociaal marginale groepen. De verschillen die toen uit het onderzoek naar voren kwamen waren dan ook vaak meer gevolg van die selectie dan van het effect van scheiding als zodanig. Ook was vroeger de sociale aanvaarding van scheiding veel minder. Kinderen van gescheiden ouders voelden zich daarom nogal eens een buitenbeentje. De verandering in de tijdgeest blijkt ook uit de kleinere verschillen in 1976 dan in 1957.

Een tweede reden is dat Kulka & Weingarten bovendien ook nog geprobeerd hebben een aantal vertekeningen in het materiaal statistisch weg te zuiveren; onder meer vertekeningen als gevolg van een oververtegenwoordiging onkerkelijken, grote stadsbewoners en lage sociale status in de categorie van mensen die in een gebroken gezin zijn opgegroeid; het effect van de grotere 'onkerkelijkheid' in hun kring en het effect van het feit dat een relatief groot deel van hen in 'grote steden' is opgegroeid. Er zijn echter nog tal van andere factoren die een rol kunnen spelen. Het is bij voorbeeld niet onaannemelijk dat ouders die scheiden gemiddeld 'problematischer' zijn dan ouders die het wel bij elkaar weten uit te houden. Het effect van de psychische gezondheid van de ouders op die van de kinderen is dan waarschijnlijk groter dan die van de scheiding als zodanig. Als zulk soort factoren bij het onderzoek wordt betrokken blijven er misschien wel helemaal geen blijvende verschillen in schadecijfers meer over.

Van meer fundamenteel belang is verder dat scheiding natuurlijk niet alleen maar slecht is voor kinderen. Er zitten vaak ook positieve kanten aan die de eventuele schade tot op zekere hoogte kunnen compenseren. Als gevolg van de scheiding krijgen kinderen vaak meer aandacht van hun ouders dan voorheen; wordt de overgang naar een zelfstandiger rol vergemakkelijkt en wordt de sfeer in huis verbeterd.

Zelfs als de nadelen per saldo toch overheersen, dan betekent dat bovendien toch niet automatisch meer schade. Kleine verschillen in de kwaliteit van het opvoedingsklimaat herhalen zich niet zonder meer in corresponderende verschillen in percentages gestoorde kinderen. Soms kunnen kinderen juist groeien door de problemen waarmee ze geconfronteerd worden. Zolang zij die problemen nog kunnen behappen maakt het ze juist weerbaarder. Kinderen verschillen in wat ze aankunnen. Daarom juist zullen

sommigen wèl varen bij een situatie waar anderen aan onderdoorgaan. Pas bij vrij extreme tekortkomingen mag men verwachten dat de negatieve effecten duidelijk gaan overheersen. Kennelijk is dat momenteel meestal niet het geval.

3. HOE SCHADELIJK VOOR GESCEIDENEN?

Net als voor kinderen is scheiding ook voor de betrokken volwassenen meestal een erg belastende ervaring; niet alleen de scheiding als zodanig, maar ook de bijkomende heroriëntatie op relaties met andere intimi en de vaak noodzakelijke verhuizingen. Net als veel andere traumatische ervaringen gaat er flink wat tijd overheen voor men zich met de nieuwe situatie heeft verzoend. Niet zelden verloopt die periode in de voor het rouwproces kenmerkende fasen van ‘ontkenning’, ‘verwijt’ en ‘berusting’

Na daling van levensvoldoening zeker herstel

Ook naar de korte termijn effecten van scheiding op volwassenen is enig longitudinaal onderzoek gedaan, wederom in de V.S. Bij een panel-studie (Nock, 1981) werd een steekproef uit de arbeidende bevolking tweemaal ondervraagd met een tussenperiode van vijf jaar. In beide interviews werd gevraagd naar levensvoldoening. Respondenten die in de jaren na het eerste interview een scheiding hebben doorgemaakt bleken bij het tweede interview aanmerkelijk minder plezier in het leven te melden. Scheiding kwam wat dit betreft harder aan dan ontbinding van het huwelijk door overlijden van de partner. Deze terugslag in levensvoldoening na scheiding is de te opmerkelijker omdat aan scheiding meestal een lange periode van huwelijksmoeilijkheden voorafgaat die de aanvankelijke levensvoldoening in deze categorie al enigszins gedrukt moet hebben.

Een tweede longitudinaal onderzoek volgde een aantal gescheidenen van kort na de scheiding tot drie jaar daarna (Spanier & Fürstenberg, 1982). Bij dit onderzoek tekende zich een zeker herstel af, niet alleen in levensvoldoening maar ook op het vlak van psycho-somatische klachten, Helaas blijft onduidelijk in hoeverre het niveau van voor de echtscheidingsperikelen weer benaderd wordt.

Hoe blijvend is de schade?

Er is nog geen longitudinaal onderzoek dat zicht biedt op de gevolgen op lange termijn. Daarentegen is er wel een overvloed aan cross-sectioneel materiaal dat op zijn minst aanwijzingen hieromtrent bevat.

Al in de vorige eeuw heeft Durkheim (1897) aangetoond dat alleenstaanden gemiddeld meer moeite hebben zich in het leven staande te houden dan gehuwden. Hij vond weer zelfmoord onder alleenstaanden. Tal van onderzoekingen in westerse landen in de naoorlogse periode hebben dat beeld bevestigd. Ongehuwden bleken niet alleen meer geneigd tot zelfmoord, maar ook vatbaarder voor allerlei dodelijke ziektes. Ongehuwden bleken ook psychisch problematischer en door de bank genomen minder tevreden met hun bestaan. Gescheidenen spannen in die statistiek de kroon, vooral gescheiden mannen. Weduwen blijken het iets beter te rooien en nooit-gehuwden verschillen nog het minst van gehuwden (zie o.a. Gove, 1972a+b, 1973). Voor een deel van de gescheidenen in die onderzoekingen is de ervaring nog vrij vers. Het merendeel bestaat echter uit mensen die al jaren in gescheiden staat leven en voor wie dat ook wel zo zal blijven. Dit lijkt er op te wijzen dat scheidingstrauma zich ook op langere termijn nog doet voelen, althans in de onderzochte populaties. Vooral het feit dat gescheidenen er steevast slechter aan toe blijken dan weduwen en nooit-gehuwden wijst in die richting. De problemen van

het alleenstaan als zodanig gelden voor verweduwen evenzeer, net als voor de nooit-gehuwden.

Toch is ook een andere interpretatie van de verschillen mogelijk. Het is niet onaannemelijk dat ziekelijke, ongelukkige en problematische mensen een grote kans lopen in een scheiding verwickeld te raken en na een scheiding minder kans hebben om een nieuwe partner te vinden. Dit soort selectie-effecten speelt ongetwijfeld een rol, maar het is niet erg waarschijnlijk dat ze voor alle verschillen verantwoordelijk zijn. In de categorie nooit-gehuwden zijn ziekelijke, problematische en ongelukkige mensen ook oververtegenwoordigd. Misschien nog wel sterker: de gescheidenen zijn tenslotte al één selectieronde op de huwelijksmarkt gepasseerd, maar de nooit-gehuwden niet. Toch blijken nooit-gehuwden aanzienlijk beter af te zijn. Bij de verweduwen is anderzijds niet erg aannemelijk dat negatieve selectie in het spel is, terwijl deze categorie er in de statistiek toch ook weinig florissant voorstaat.

Vooralsnog lijkt het er op dat scheiding per saldo nog meer schade dan groei met zich meebrengt. Misschien wordt dat in de toekomst anders, net als bij de gevolgen voor kinderen het geval bleek. Bij toenemende maatschappelijke acceptatie van scheiding komt de klap in de jongere generatie wellicht minder hard aan. Los daarvan kan scheiding in de toekomst echter toch wel eens slechter gaan uitpakken voor diegenen die daarna voor de rest van hun leven alleen blijven. Zoals hieronder nader geadstrueerd, zijn er redenen om aan te nemen dat alleenleven er niet leuker op wordt in onze maatschappij.

4. HOE SCHADELIJK VOOR HET HUWELIJK ALS INSTITUUT?

Het toenemend aantal echtscheidingen is wel eens geïnterpreteerd als een teken dat het westerse huwelijk allengs aan eigen problemen ten onder gaat. Behalve als symptoom is scheiding in deze ook wel als oorzakelijke factor aangemerkt: door individuele scheidingen zou het verval van het collectief gebouw bevorderd worden. Die visie wordt nogal eens verbonden met het perspectief dat de afspraak van het huwelijk de weg zal vrijmaken voor ‘alternatieve relatievormen’ en een ‘nieuwe vrijgezel’. In eerdere publikaties heb ik er op gewezen dat deze voorstelling van zaken onjuist is. De volgende punten zijn in dit verband naar voren gebracht:

- De afname van het aantal stadhuishuwelijken wordt ruimschoots gecompenseerd door de toename van het aantal concubinaten. Qua aard van onderlinge verhoudingen en verwachtingen zijn die nauwelijks anders. Nog nooit in onze geschiedenis heeft een zo groot deel van de volwassen bevolking in paarverband geleefd (Veenhoven, 1979: 144).
- Alternatieve relatievormen zijn marginaal gebleven. Voor een groot deel zijn ze ook meer een variant op het huwelijk dan een wezenlijk alternatief ervoor.
- De toename van het aantal éénpersoonshuishoudens springt meer in het oog. Het is echter bepaald niet zo dat die alleenstaanden zich en masse van het huwelijk hebben afgewend. Het aantal trouwlustigen onder hen is zeer groot. (Olde Daalhuis, 1980). De toename zou ook wel eens meer een kwestie van ‘uitstoot’ kunnen zijn (door sterkere behoefte aan privacy bij paren) dan een drang naar ‘bevrijding’ van de knellende banden van het huwelijk.
- Alleenleven is voor de meesten vaak ook geen pretje. Zoals in de vorige paragraaf al vermeld, blijken alleenstaanden in vergelijking tot gehuwden minder gezond, minder gelukkig, meer behept met psychische problemen. Zelfmoord komt onder alleenstaanden

ook meer voor. Het verschil in levensvoldoening tussen gehuwden en ongehuwden blijkt sterker in het progressieve Nederland en Denemarken dan in de traditioneel katholieke landen Ierland en Italië (Veenhoven, 1983).

- Sociaal-emotioneel heeft de relatie met een levenspartner zelfs aan belang gewonnen gedurende de laatste twintig jaar. Dit tekent zich onder meer af in een relatieve toename van de suïcidefrequentie onder alleenstaanden en een relatieve daling van hun tevredenheid met het bestaan. Dit is waarneembaar zowel in Nederland als in de USA. (Veenhoven, 1983).
- De toename van het aantal echtscheidingen staat deels los van de betekenis van het huwelijk: langere levensduur en toenemende welvaart spelen in dit verband ook een rol. Voor zover veranderingen in de betekenis van het huwelijk in het geding zijn is niet zozeer sprake van geringschatting, maar veeleer van hogere eisen die op hun beurt veroorzaakt worden door een toenemende afhankelijkheid van het gezelschap van een levenspartner.

Het huwelijk is dus bepaald niet obsoleet aan het worden en verliest ook niet aan belang; althans niet op het individuele vlak. Voor wat betreft de maatschappelijke betekenis lijkt de trend van functieverlies zich echter voort te zetten. Voor economie en politiek is het inmiddels vrij onbelangrijk geworden hoe mensen hun privé-leven inrichten. Dit is waarschijnlijk één van de redenen dat er nu zoveel meer vrijheid wordt toegestaan: de vrijheid die ten onrechte wordt verward met ongebondenheid.

Er is een zekere weerzin om deze feiten in ogenschouw te nemen. Ze stroken niet met het gangbare emancipatorische toekomstbeeld. Dat mag echter geen reden zijn om ze onder tafel te schuiven. Het blijft een taak van de sociologie om wens en werkelijkheid uit elkaar te houden. Niet alleen voor de zaak van de waarheid als zodanig, maar ook omdat het publiek gebaat is met een reëel interpretatiekader voor eigen ervaringen en problemen.

LITERATUUR

- Blechman E.A. 'Are children with one parent at psychological risk? A methodological review'. In: 'Journal of Marriage and the Family', vol. 44, p. 179-195, 1982.
- Durkheim, E. 'Suicide: a study in sociology'. The Free Press, Glenco, Ill., U.S.A., 1897, vertaling in 1951 door J.A. Spaalding en G. Simpson.
- Gove, W.A., 'The relationship between sex roles, marital roles and mental illness'. In: 'Social Forces', 51, p. 34-44, 1972a.
- Gove, W.A., 'Sex, marital status and suicide'. In: 'Journal of Health and Social Behavior' 13, p. 204-213, 1972b.
- Gove, W.A., 'Sex, marital status and mortality'. In: 'American Journal of Sociology' 79, p. 45—67, 1973.
- Kulka, R.A. en Weingarten, H., 'The long-term effects of parental divorce in childhood on adult adjustment'. In: Journal of Social Issues', vol. 35, p. 50—78, 1979.
- Nock, S.L., 'Family life cycle transitions: longitudinal effects on family members'. In 'Journal of Marriage and the Family', vol. 43, p. 703—714, 1981.
- Olde Daalhuis, A. 'Gegadigden voor dienstverlening bij het zoeken van een partner'. Wageningen, 1980, Vakgroep Sociologie en Sociografie.
- Spanier, G.B. en Fürstenberg, F.K. 'Remarriage after divorce: a longitudinal analysis of well-being' In: 'Journal of Marriage and the Family', vol. 44, p. 706-720, 1982.
- Veenhoven, R. 'De toekomst van het huwelijk'. In: H. de Haan en E. v.d. Wolk: 'De problematische liefde'. Uitg. Intermediair, Amsterdam, p. 139—151, 1979.
- Veenhoven, R. 'The growing impact of marriage'. In: 'Social Indicators Research', vol.12, p. 49-63.
- Wallerstein, J.S. en Kelly, J.B 'Surviving the Break up: How children and parents cope with divorce'., New York, USA, Basic Books, 1980.